

október 2-án, mikor a 2009-es jegyzeteimet rendezgetem, számítógépbe másolom, a hevenyészett szövegeket stilizálom, ide ne idézzem Kertész Imre 2014-es könyvének, *A végső kocsmának* a híres záró mondatait: „Mindig volt egy titkos életem. És mindig az volt az igazi.” Úgy tűnik, *Az angol lobogó*ban megjelenített rákosista-totalitarista években az elbeszélő „titkos élete” az irodalom, az elbeszélő olvasmányai s zenei élményei: Szép Ernő, Thomas Mann, Richard Wagner stb. és az írói lét tervezése volt. Igen, *Az angol lobogó* című prózai mű irodalom az irodalomról. Nem elsősorban korrajz, bár az is, hanem az íróvá levés rajza. Ezt célozza a hagyományos, konkrét téma köré építkező elbeszélést, epikát fumigáló cím: *Az angol lobogó*, amely már előre jelezi, hogy *Az angol lobogó* nem az *angol lobogóról* szól.) – Miközben a Kertész-mű „üzenetét” próbálom magamnak értelmezni, a rádió *Gondolatjel* című adásában Fűzfa Balázs beszél az *Iskola a határon*ról. Azt mondja: a regény azt bizonyítja, hogy az igazán nagy, ún. létkérdéseket csak nyelv nélkül lehet felfogni. – Én meg hirtelen úgy érzem, hogy ez az elmés észrevétel valamiképpen összefügg *Az angol lobogó*val is, csak egyelőre fogalmam sincs, hogy hogyan, hiszen az írás és olvasás permanens szimultanizmusa a Kertész-műben mintha éppen az ellenkezőjét bizonyítaná.

Május 14. Itt járt Bodor Ádám, s rám telefonáltak a tanszékről, hogy mindenképpen legyen ott a fellépésén. S ott voltam. Dedikáltattam a szerzővel a könyvét (*Sinistra körzet*, első kiadás). Az obligát „szeretettel” vagy „barátsággal” helyett tartózkodóan csak annyit írt a könyvébe: „tisztelettel”. Pedig nem először találkoztunk. De így talán valóban stílszerűbb az ajánlás: a *Sinistra* rideg, vigasztalan, keserű könyv, Swift is írhatta volna. Szereplői: csupa torz figura, jehuk bölcs nyihahák nélkül meg szeretet nélkül.

ÁFRA JÁNOS

Huszonötezer kozmopolita művész városa

Amikor felszállunk, még tiszta az ég, Berlinhez közeledve viszont csak a tejfehér horizont marad látható a kis ablakokból, aztán ereszkedéskor áttörünk a felhőrétegen, és hirtelen elsötétül minden, zuhog az eső. A fényhiánynak és a szélnek köszönhetően egy hónapra napi rutinná válik a szürkén gomolygó felhők figyelése, amit csak néhányszor tör majd meg egy-egy kiszámíthatatlanul rövid napsütéses időszak. Még a repülőről nézem leszállás közben, hogy sorjáznak a fővároshoz közeli szélérőművek a bevetett földterületek mellett, a városhoz közeledve szaporodó háztetőkön pedig gyakran tűnnek fel napelemek, a környezettudatos energiazajdalkodás terén tehát biztató képet mutat a térség madártávlatból, de közlőről is, mert nemcsak a napelemek kiépítését támogatják, de a tervezett építkezések

helyszíneit is alaposan ellenőrzik a táj és a fajok védelme szempontjából, sok helyen pedig kis táblák kérik, hogy hívjuk a megadott segélyszámot, ha valamelyik fán kiütőköznék a betegség jelei, és mondjuk pajzs- és levéltetvek, hangyarajok, gubacsatkák vagy farontó rovarok nyomait fedeznénk fel valahol. Nem részletezik így, de a leveleken vagy a törzsön feltűnő furcsaságokat észreveheti bárki, szóval ez a gesztus csak akkor hat különösnek, ha nem vagyunk hozzászokva az ilyesféle figyelmességhez. Ezek fényében ugyanakkor az sem olyan meglepő, hogy néhány hónapja a berlini magyarok egy kis csoportja saját tüntetést szervezett a budapesti Városligetbe tervezett múzeumi beruházás és a fák kivágása ellen.

A Berlin Tegel Repülőtéren szállok le, s keresem a jegypénztárt, automatát találok, mellette egy sárgamellényes úr magyarázza a turistáknak, hogyan működik, így mindenki elboldogul, még én is, miután nagy nehezen eldöntöttem, hogyan tovább. A havi bérlet 100 euró, úgyhogy maradok a háromzónás vonaljegynél. Egyetlen megállónyi távolságot utazok a harmadikban, de most inkább nem kockáztatok, pedig ez az apró blicc itt talán még kimagyarázható volna valahogy, nem Debrecenben vagyunk. Lekezelés után két órán keresztül érvényes a 3,4 eurós jegy, akár át is szállhatunk vele. Mindez a kisvárosi turistában könnyen vezet ahhoz az elhamarkodott következtetéshez, hogy egy út akár még oda-vissza is megjárható, beiktatva a le- és visszaszállás közé egy-két elintéznivalót, bevásárlást. Aztán persze hamar kiderül, hogy nem reális cél az ilyesmi, kíséreltetni is felesleges – legalábbis az én városszéli szállásomról az volna.

Berlin közlekedése meglehetősen összetett, sok csomópontú, részleteiben viszont nem kirívóan zsúfolt, nem feltűnően zajos, szinte sehol nincs az a zavarba ejtő érzés, hogy sosem fogunk átérni az út túlsó oldalára, nincs tériszonyunk az épületektől, jó eséllyel még a Potsdamer Platz „leheletnyi New York”-nak csúfolt épülethármasát látva sem. A legnépszerűbb helyeken sétálgatva is észrevétlen marad, hogy a lakosság szám majdnem kétszerese a budapestinek, nem érezni fokozottabb metropoliszi tolongást, pedig ez tényleg egy nagyváros, s ha a település helyzetét a Berlin-Brandenburg régió belüli összevetésben ismerjük meg, akkor különösen annak tűnik. A népsűrűség 3.948 fő/km²-es, és a környéki településeken is átlagon felülinek mondható, de kicsit távolabb érve óriásit esik ez a szám, Brandenburgban viszont átlag 84 fő/km², ami országos szinten is alacsonynak számít. Amikor felvetődött a 891,85 km²-es tartományi jogú város és a 29.654 km²-es szövetségi tartomány egyesítése, a brandenburgiak nagy része éppen azzal az indokkal utasította el az ötletet, hogy – a mostanra már több mint 3,5 milliós és tovább növekvő lélekszámú – Berlin elnyomná a 2,5 millió össznépességű tartományt. Hiába a harmincszor nagyobb terület. Jelentős távolságok vannak tehát Németország ezen részén, a helyközi buszközlekedés viszont sokkal megfizethetőbb, mint Magyarországon, nemcsak a bérkülönbségekhez mérten, hanem ténylegesen is olcsóbb. Brandenburg központja egyébként a 168.000-es lélekszámú Potsdam, amely Berlin közvetlen szomszédja. Ha meg akarnánk nézni, még távolsági buszra sincs szükségünk, a belvárosból közvetlenül oda indul az S7-es – első úti célotól, a Wannsee-től csak három megállóra van, két hét múlva véletlenül el is utazom majd oda, de nem történik semmi különleges, kóborlásaim egyik mellékállomása lesz a gyors visszafordulás előtt.

A reptéri jegyváltás után a 109-es busszal indulok a belvárosba. Útközben fel-tűnik egy borbélyüzlet. Ezen tényleg meglepődöm. Hogy ilyen még van. Rádásul

luxuskivitelben. Egy koradélutáni házibuli hangulata, főleg töröknek tűnő férfiak, egymást ölelgetik, cigiznek, kedélyeskednek a bolt előtt, bent folyik a munka, az igazítás, egyebek. Charlottenburgnál szálllok le, ahol látszólag épp focimeccsre készülődnek, „Hamburg” feliratos pulóverben matricáznak a vendégcsapat szurkolói – csak azok lehetnek –, többen csomaggal álldogálnak az állomáson, a nagy nézelődés közben egyikük utazótáskája mellől a jobb lábammal elsodrok egy Coca-Colás üveget, de csak úgy tíz méter után tűnik fel, mikor már utánam kiabált. Visszaviszem, elnézést kérek, a foci nem az én asztalom, persze levágják, együtt röhögünk rajtam. Az aluljáróban koreai nő árulja a virágokat, 1 euróért szép rózsát lehetne tőle venni, elmerengek az S7-esen ezen az olcsó szépségen, míg a Wannsee-hoz közeledve a Moleskinembe jegyzetelgetek. Csepereg az eső még mindig, minden épp olyan latyakos, mint két éve novemberben, amikor először jártam a (bel)városban, nem voltam egyedül. Hidegebb volt, a szél viszont most, októberben is kitesz majd magáért, ezt azonnal érzem, különösen jó erőben van a város legnagyobb tavának partján, ahova épp megérkezem.

Az állomástól már csak három perc séta a Literarisches Colloquium Berlin, ahova a 2015-ös Horváth Péter Irodalmi Ösztöndíjnak köszönhetően jöhöttem el. Hétfégén nincs itt a személyzet, és most szombat van, de a német precizitásnak hála nem esek kétségbe, kilenc hónapja megírták, hogyan jutok el ide, a reptérről egészen a bejáratig és tovább: „Amikor belép a birtokra, van egy hatalmas gyep közepén, ha attól balra indul a főépület felé, akkor közvetlenül a nagy ház bejáratához ér. Az oldalsó ajtót a 2016-os kóddal nyithatja ki. Beérve balra egy széfet talál, amely az 1620# kóddal nyílik.” És így is van. Csak a számokkal csalog a biztonság kedvéért. Széfben boríték, borítékban kulcs. Felmegyek, a 8-as szoba az enyém, először nem értem a zárat, forog körbe-körbe a kilincsen egy nagy fémgubó, nem nyílik, aztán belenézek a borítékba, ott a leírás képekkel, a kulcstartót kell hozzáérinteni, s már nyitom is, hihetetlen. A személyzet is meglepődik, hogy sikerült, amikor elsőnek találkozunk pár nap múlva, mert rendszeresen telefonálgatás a hétfégi érkezések vége.

A hely Walter Höllerer kezdeményezésére vált meghatározó irodalmi helyszíné, már 1963-tól rendeznek itt programokat, a legendás Gruppe 47 rendre itt tartotta a berlini rendezvényeit, s olyan szerzők fordultak meg erre az évtizedek alatt, mint Thomas Bernhard, Heinrich Böll, Elias Canetti, Paul Celan, Susan Sontag, W. G. Sebald, Bret Easton Ellis, Herta Müller, Heiner Müller, Daniel Kehlmann és még sokan mások. Alig pár napja épp a Berlinben élő, s inkább német nyelven dolgozó magyar írónak, Terézia Morának volt itt felolvasása, sajnálom, hogy lekéstem. Az előbbi impozáns névsort a helyet bemutató kiadványban látom, utóbbi eseményről pedig a folyosón, a németesen letisztult, szokatlanul finom papírra nyomtatott programnaptárból szerzek tudomást. Nézelődök a folyosón, a zongora melletti pulton találok néhány kulturális magazint is, a *Chamisso*t fellapozva rögtön belebotlok a Klaus Hübner által írt *Der Niemals-Mitläufer* című esszébe, amely a „sohakövető” Kertész Imrére emlékezik.

Egy lelket sem látok az LCB-ben, amíg sétálgatok, pedig körbejárom kívül-belül, fotózzatom a szürkeségben. Kosztümös filmekhez épp ideális helyszín lehetne – és igen, kiderül, hogy van egy filmstúdió a főépület mellett, még valami forgatást

is elkapok egy-két hét múlva –, a berendezésben a 20. század eleji nagypolgári viláék eleganciája és a minimalista letisztultság kettőse találkozik. Előbbi az épület arculatát és a köztereket uralja, utóbbi a kis lakrészekké alakított szobák bútorzatát. A belmagasság nálam négy méter körüli, de szobánként változik, sőt, ez esetben szobán belül is, hiszen kis piramisba rendeződve szűkülnek felfelé a falak. A felszereltség modern, de klasszikus beépített szekrény van, a lábhossznyi erkély pedig egyenesen a Wannsee-ra néz. Igaz, az épület és a tó közé türemkedő hatalmas fáktól még keveset látni, csak a pihenő hajók, a partszélen ingadozó kacsák, de mire elindulok haza, nagyjából lehullnak majd a levelek.

Éjszaka nagy vihar. Nehéz lesz futni, ha mindig esik, vagy legalább sár van, felkelek, rendezkedek. Délutánra kisüt a nap, aztán újra minden elsötétül percek alatt, a levelek tömegével sodródniak le a szobától távol eső fákról, egyenesen neki az ablakomnak. Legalább tizenöt méter távolság. Alig egy óra ez a kis zivatar, úgyhogy este mégiscsak sikerül futni, a Wannsee partjának vonalán, egészen a boltig, kezemben 4 euróval, mert úgy hallottam, hogy másnap, hétfőn nemzeti ünnep lesz. De hiába szorongatom a pénzt, a kiírás szerint még jókor érkezem, mégis zárva, és nem csak a Lidl, a Kaiser's is. Sehol egy jelzés a megváltozott nyitvatartásról. Ennyire magától értetődő tehát a dolog. Az LCB-ben nem találkozom senkivel, de legalább írok, így telik el az első vasárnap. A német egység napján hajnali ötkor ébredek fel, de nyolckor még visszafekszem kicsit, szövegekkel szöszölök megint, nem hallok szinte egy mukkanást sem, pedig vagyunk itt néhányan elvileg, eltelik egy nap megint.

Kedden végre svédasztalos reggeli a téli konyhában, első vagyok és izgatott, üvegfal, kilátás a tó melletti dombról, átnézhetnénk a Wannsee túlsó partjára, csak hát túl messze van. Egy laza, kicsit belassult, szimpatikus hipszter fiú érkezik, kedvesen leül hozzám, még mielőtt feltöltekezne bármivel. Carlo Spiller három évvel fiatalabb nálam, Svájcban él, német anyanyelvű, eddig egy verseskötete jelent meg, három hónapig van az LCB-ben, most félidőnél jár, s minden nap ír egy verset, ezt tűzte ki maga elé, gyakorlatilag már kész is a következő könyve anyagával. Annak ellenére, hogy náluk sincs nagy divatja, rendre rímes szövegek. Rövidek, rendezetlen sorhosszúságúak. Tetszik a vastagkeretes szemüvege, meg ahogy elnyújtja a szavakat. Az első reggelin még nem tűnik egy örült figurának, sőt, már-már gyanúsán nyugodt és belassult. Érkezik közben Jürgen Jakob Becker igazgatóhelyettes, vele leveleztem, ő igazít el élőben is, megmutatja a dolgokat, körbevezet – lejáró a vízpartra, szelektív kuka, konyha, mosószoza –, bemutat a személyzet tagjainak, akik örülnek, amikor angolról németre váltok, pedig annyit mondok, hogy sajnálom, hogy nem beszélek németül, meg valami frázis, ez minden, ennyire futja. Az igazgatóval is találkozunk egy percre. Florian Höllerer kedvesen üdvözl, s mondja – ahogy ilyenkor illik –, beszéljünk majd az egyik program után egy bor mellett, és elrohan mosolyogva. Aztán a kevésbé derűs arcú, de boci tekintetű Jürgen behív az irodába, hogy ideadja az ösztöndíjat, rendezzi az útiköltséget, elég hozzá két-három személyes adat, a repülőjegy fénymásolata és egy aláírás. Miután megkaptam a pénzt, indulok bevásárolni, tizenöt perc séta, átmegyek a hídon, egy imaház, jachtklub, villák, hétköznapi mozgások a berlini milliomos negyedből. A német filmvilág sztárjai is itt élnek, persze én nem ismerek senkit, de állítólag ez

a berlini Rózsadomb. Mikor elindulok, még süt a nap, de elviselhetetlenné erősödik a szél tíz perc alatt, nem lett volna szabad bizalmat szavazni az időjárásnak. A Lidl egyébként alig drágább, mint nálunk, vannak ugyan prémium áruk, de sok mindent – például közepes minőségű édességeket – fillérekért szerezhet be az ember. Sehol máshol nem találkozom hajléktalannal a városban, csak itt, a bolt bejáratánál, ő is konzolidált, és honorálom, hogy nem követelődik.

Másnap a reggelinél sikerül beszélgetnem Daria Biagi olasz fordítóval, akinek az egyik legjobb barátja magyarból olaszra fordít, pl. Szabó Magdát is. Daria most egy német regény átültetésén dolgozik az LCB-ben. Napközben írok, este pedig meghallgatom, hogy nyitják meg Teju Cole kiállítását egy beszélgetéssel. A falakon fotók a helyiekhez és az itteni helyekhez, helyzetekhez kapcsolódó szövegekkel. Egyébiránt az afroamerikai szerző fotóesszéket ír nagy amerikai lapoknak, mint amilyen a *The New York Times*. A beszélgetés alatt kiderül, hogy különösen foglalkoztatják a feketékről készült emblemikus képek, ezekből vetít jó néhányat a kapcsolódó szövegek felolvasása közben. Amikor felmerül a politikai korrektség kérdése, Magyarországot hozza negatív példaként, szembeállítva például a berlini szellemiséggel. Az est után hosszú sorba rendeződik a közönség egy része, limitált számban beszerezhető a könyv, mire észbe kapok, elkapkodják előlem mindet, úgyhogy inkább eszem valamit.

A vacsora háromféle levesből választható, már csak poénból is kipróbálom a gulyáslevest, és igen, sűrű, ízletes, nem túlzok, ha azt állítom, hogy Magyarországon sem ettem még finomabbat. Bátorabb ízvilágú, mint amihez szoktam. Carlo közben bemutat Jeff Schinkernek, aki Luxemburgból érkezett, és – részben ennek köszönhetően – több nyelven beszél folyékonyan, na meg egyébként is folyton beszél. De szerencsére van is mondanivalója. Most épp a második prózakötetén dolgozik, és szinte elszégyellem magam, mikor meséli, hogy egy olyan könyvet tervezget – kizárólag saját fordításokkal –, amiben az országában használatos nyelvek mindegyikén olvashatóak lesznek a szövegek, tehát luxemburgiul, franciául, németül és angolul is. A poliglott köteteknek, a több nyelvet keverő szövegeknek kétségtelenül van egy felútása mostanság, nemcsak a prózában, a költészetben is. Ha a reflektálatlan, tájékozatlanságból fakadó nyelvrontások is lehetnek olyan produktívak, mint mondjuk a Google-fordítón áteresztett írások, akkor még én is kísérletezhetnék akár.

Gondolkozom a tegnap estén, Teju Cole-tól úgy tudom, „június és szeptember között Berlin a legjobb hely a világon”, egyszer azért le kéne ellenőrizni, tényleg így van-e. Októberben mindenesetre a felhők uralkodnak, és nehezen viselem ezt a fenyegető fényteleniséget. Délután hirtelen felindulásból írok egy kis szöveget, úgyhogy büntudat nélkül indulok el a belvárosba. A Haus für Poesie-be tartva beugrok egy török kajáldába, kis falafelt kérek, és 2,9 euróért tényleg kivételesen kicsit kapok. Amíg eszegetem, kint szemerkél az eső, bent pedig az *Arab Idol* című műsort kóstolgom. Épp olyan, mint a többi tehetségkutató, csak picit visszafogottabb a show, az előadók kevésbé töltik ki a teret, s a szokottnál is többet beszélnek a zsűritagok. Bár nyolc éve nem nézek tévét, úgyhogy igazából nem is tudom, hogy csinálják például a magyar sztárválogatók.

A Haus für Poesie egy kis kulturális negyedben van, a bejáratnál hangköltemények hívják fel a figyelmet rá, hova érkezik meg épp az ember, hívogatva az ér-

deklódókat, elriasztva a kevésbé fogékony nézelődőt. Megnyugtat ez a váratlan akusztikus rátalálás, mert kezdtem kétségbeesni, hogy talán rossz negyedbe jöttem, s eltévedek megint, ahogy Budapesten is megesett már párszor, ha két kerület azonos utcanévvel rendelkezett. Negyedórával a kezdés előtt, szinte az elsők közt ülök le, de szépen begyűlik a közönség, s a nálunk egészséges mértékűnek mondható késéssel veszi kezdetét a program. Kalász Orsolya hívott meg a felolvasásra, ahol az arab szerzőkkel való együttműködés során született fordításokat mutatják be néhány további német szerzővel közösen, merthogy Orsi is annak számít már – néhány hónap múlva meg is kapja a friss könyvéért az év legjobb német verseskötetét jutalmazó rangos Peter Huchel-díjat, ezt persze most még nem is sejtjük, viszont itt van Monika Rinck is, akivel közösen fordítanak németre magyar verseket, pár éve ő is elnyerte már ezt. Olyan ötvenen vagyunk, nem csak németek, sok az arab érdeklődő, s néhány magyar is betéved.

A felvezetésből kiderül, hogy júniustól augusztusig dolgoztak együtt a szerzők, és most lesz először hallható a végeredmény. Az első felolvasó egy damaszkuszi születésű férfi, Raed Wahesh, aki szépen artikulálva, erőteljes gesztusokkal, nagy és kiterjedt kézmozdulatokkal olvas – később látom Facebookon, hogy több mint ötezer követője van –, majd a fordítója, Georg Leß következik, aki erős színpadi jelenlétével nyugöz le, kevés hasonló adottsággal megáldott költőt tudnék mondani a magyar szcénából, talán egyet sem. Ő marad a színpadon, s egy szír hölgy, a festészettel is foglalkozó Darin Ahmad lép mellé, aki halkán, de érthetően sorjázza a szavakat. Mikor a fordítás következik, hátralép egyet, szerényen visszavonul. A következő szír férfi, Mohamad Alaaedin Abdul Moula felolvasásában viszont óriási szerepet kapnak a kézmozdulatok, erőteljes, az egyéni időkeretet is feszegető előadásában már-már önmagától meghatódva beszél. A mellette álló Monika Rinck mintha picit el is szégyellné magát az időhúzás miatt, s kompenzációképp szűkszavúra fogja. A női-férfi párosok érdekes dolgokat mutatnak meg itt, apró gesztusok szintjén válnak érzékelhetővé a kulturális különbségek. A blokk végén kerekasztal-beszélgetés kezdődik az eddigi felolvasók részvételével, amiből kiderül, az arab kortárs költészet erőteljesen narratív jellegű, történetközpontú napjainkban is, szemben a német tendenciákkal. Mivel mindent fordítani kell németre-arabra, gyorsan szalad az idő. A második blokkot Kalász Orsolya és egy arab lány felolvasása nyitja meg, majd egy fiatal – de szintén sok ezer követővel bíró – jemeni férfi, Jalal Alahmady lép Orsi mellé, s ekkor már ő is magabiztosabban olvas fel. Az eset egy férfi páros zárja, s Kenan Khadaj szövegeit nagy tapsvihar követi. Mivel az első etap elhúzódott, láthatóan kezd fáradni a közönség, a második kört záró beszélgetésről a szervezők józanul le is mondanak.

Az esemény után a hely igazgatóhelyettese lép oda hozzám, hogy újságíró vagyok-e, s ha igen, hova készül a szöveg, mert olyan komolyan jegyzetelgettem, meg a kiállításom, és zavaromban tagadok mindent, pedig már vannak terveim ezzel az egésszel. Aztán Orsitól megtudja, hogy épp az LCB-ben vagyok vendég, ekkor hirtelen rájön, hogy én vagyok Kemény István, igen, és az orrom alá dugja az egyik könyves magazint, amiben *A királynál* című kötetet ajánlják – a második legnagyobb német könyvvásárra, a lipcseire jelent meg még nyáron. Nézek, nevetek, nem lenne rossz, ha az én kötetem lehetne ott, de azért Keménynek is örülök,

meg annak, hogy egy magyar nyelvű Nemes Z. Márió-idézzel ellátott képeslapot találok a pulton. Közben Tannenzäpfle-t iszunk, nem túl jó sör, de állítólag elég trendi, elvagyok vele. Érdeklődöm, mik azok a fontos kortárs irodalmi helyszínek, amiket még mindenképp érdemes felkeresni, Orsi azt mondja, az LCB és a Haus für Poesie mellett a Literaturhaus Berlin a legfontosabb. Max Roh helyi fiatal költő ráerősít az érzéseimre, hogy milyen szerencsés vagyok, amiért az LCB-ben tölthetem ezt a hónapot, ráadásul ingyen vehetek részt a programokon is, egyébiránt átlag 3–5 euró közt mozog a belépő egy-egy estre, s nemcsak ott, hanem például a költészet házában is. Orsinak köszönhetően viszont ezt is megúsztam most kivételesen.

Kiderül, hogy a nagy karimás kalapos figura, aki mellém ült le az est közepén, egy Berlinben élő magyar férfi. Vannak itt többen is, egyikük Neuköllnben lakik, tehát abban a negyedben, amire nemrég hivatkoztak úgy nálunk, mint migránsok által veszélyeztetett területre. A boltos férfi elmondása szerint ez „jókorá hülyeség”, nincs szó semmi ilyesmiről, igazából nem okoznak problémát az arabok, a baj legfeljebb annyi velük, hogy „némelyikük bunkómód nem képes köszönni, mikor bejön”, de hát ez meg ugyebár kultúrköröktől független kulturálatlanság. A magyarokkal együtt indulok haza. Átmeneti otthon, jól megvagyunk.

A reggelinél ismét találkozom Carlóval, és megismerem a másik svájci ösztöndíjast, Michelle Steinbecket is. Megkérdezem tőlük, kik most a legfontosabb élő svájci szerzők, először tanácstalanul egymásra néznek, majd Carlo vicceskedve megjegyzi, hogy „hát persze, hogy mi”, végül szomorúan konstatálják, hogy a kortárs svájci irodalomnak nem igazán vannak kiemelkedő figurái. Aztán a visszakerdezésre persze büszkén említem meg Nádast, Krasznahorkait mint a 2016-os irodalmi Nobel-díj – fogadóirodák szerinti – esélyeseit. Carlo Nádast ismeri legalább, ami abban az összevetésben nagy szó, hogy például Christoph Ransmayr nevét még csak nem is hallotta. Eltelik két nap, dolgozgatok, aztán egy délelőtt elmegyek boltba, és megint úgy érzem magam, mint egy Harry Potter-film szereplője, egyik percben még verőfényes napsütés, aztán zuhogó eső.

Pánikolok az esti felolvasás miatt, de mire megérkezik Szita Szilvia, már lenyugszom. Csak hajnalban derült ki, hogy végül is el tud utazni Hollandiából, sőt, Claudia Winklert szintén megismerhetem végre, aki segített a fordításban. Berlinben él a magyar férjével. Michelle felajánlotta, hogy felolvassa a fordításokat németül, tetszenek neki, ezzel kezdünk, s jól tesszük, remekül ad hangot a szövegeknek, aztán egyetlen verset magyarul szólaltatok meg, ezt követően Szilvia beszélget velem mindenféléről, csak húsz percünk van.

Michelle, Carlo, Jeff és Mercedes Lauenstein mutatkoznak be még az este folyamán. Két svájci, egy luxemburgi és egy német szerző, velem szemben tehát mind beszélnek és írnak németül, de Jeff több nyelven is felolvas persze. Aztán az est végén meglep, hogy az LCB igazgatója és igazgatóhelyettese is lelkesen gratulál, Jürgen még azt is megjegyzi, hogy „megint kiderült, a mai magyar irodalom mennyivel erősebb, mint a német”. Először azt hiszem, viccelődik, de komolyan néz most is, a szokásos kimértséggel, és folytatja, hogy évente csak egy-egy magyar érkezik hozzájuk, de mindig a legjobb szerzőik közé tartoznak – Gerevich András, Krusovszky Dénes is szóba kerül példaképp. A visszajelzések szerint tehát Szilvia

és Claudia fordításai kiválóak, többen mondják, hogy feltétlen publikáljuk a szövegeket németül. Megemlítem, hogy a *Sinn und Form* szerkesztőségének elküldtük már őket pár hónapja, és értékelve elutasító választ kaptunk, kérték, hogy menjek be a szerkesztőségbe, amikor Berlinben járok, persze nem megyek. „Miért nem?” – kérdi Jürgen. Nincs ebben semmi sértettség, csak ha a szövegek nem voltak elég érdekesek, akkor ne a szimpátián múljon. Thomas Geigerrel is beszélgetek később, aki jelzi, hogy a *Sprache im technischen Zeitalter*ben megjelentetné a szövegeket, kéri, hogy küldjem el őket. Ez egy másik fontos berlini irodalmi lap, Joachim Sartorius is szerkesztője, akinek a verseit Nádas Péter és Szijj Ferenc ültették át magyarra. Nagyon izgalmas líra az övé, *Mondom kinek* című JAK-füzete az egyik legjobb világirodalmi verseskötet, amit valaha olvastam. Sajnos velem nem sikerül találkozni, pedig itt a szerkesztőségük az LCB-ben, ritkán jár be, nem a városban él, mondják.

Valami fránya szűnyog ébreszt, egy órán át keresem szemeimmel a félhomályban, hogy végre megszabaduljak tőle, de csak egy pillanatra látom meg, aztán el is tűnik, hiába állok fel és járkálok körbe-körbe a szobában, így hát korán megyek reggelizni, akárcsak Nelia Vakhovska, aki Ukrajnából érkezett, s németből fordít, tegnap este ismerkedtünk meg. Akkor már kifagगतott, most inkább én érdeklődöm az ukrán állapotokról, s elmondja, hogy ott sem valami fényes a helyzet, a közérzet. Később kinyomtatom a friss szövegeket, még egy átnézés, aztán elküldöm őket folyóiratoknak, meg a *Népszabadság* napokban elbocsátott szerkesztősége által készített villámantológiába is szánok kettőt. Kivételesen együtt ebédelünk, az LCB-ben dolgozó fiatalok főznek a csapatnak. Valami nemzeti specialitás, gombócós tejfeles mártás salátával és mindent bele típusú sűrű tésztagombócokkal. Nem ehetetlen, de kissé ízetlen, a gulyáslevesükkel nem kelhet versenyre. Desszertnek házi joghurt, aztán Michelle megmutatja a svájci lapot, amit szerkeszt. *Fabrikzeitung*, nagy példányszámú és formátumú újság gigaképekkel és feliratokkal, ütősen néz ki. Néhány nap után este végre újra sikerül írni egy szöveget, jól alakulnak a dolgok.

Szita Szilvia nem használta el a hetijegyét, amit Berlinbe vett, úgyhogy átruházza rám, így kicsit fesztelenebbül is mozoghatok végre a városban, melegen ajánlja, hogy a Brecht-házat nézzem meg vezetéssel. Bertolt Brecht és Helene Weigel utolsó otthona a Chausseestraßen volt, az emlékszobák 1978 óta látogathatók, a szomszédban pedig ott a Dorotheenstädti Temető híres művészek és filozófusok sírjaival, de végül nem jutok el eddig. A villamoson egy menekült nő nagyon szolidan, kedvesen kis cetlit és csomagos zsepiket rak le az ülésekre, mint ahogy nálunk a siketek szokták a játékokat, veszek is tőle egyet, úgyis mindig kifogyóban a készletem, hála sugárzik az arcáról, ritkán látok ilyen őszinte idegen tekintetet.

Nagy múzeumjáró körutat terveztem, de a betegség miatt le kell tenni róla, tartogatom inkább az erőmet estére, mert megbeszéltem egy találkozót Brückner Jánossal, aki épp most költözött a városba, a magyar és a festő szak elvégzése után most az Universtität der Künste Berlin Art in Context képzését kezdi el csinálni. A Neue Gesellschaft für Bildende Kunstban találkozunk egy megnyitón. Arra kérdez rá a tárlat, milyen az állatokhoz való viszonyunk, fel tudjuk-e szabadítani őket az uralmunk alól. A cím *Animal Lovers*, kifejező, benne van a humor és az irónia, az anyag viszont nagyon vegyes-elegyes, a legerősebb mű egy nagy feketére festett teret felhasználó sokcsatornás videóinstalláció, amely lassított felvételeken a lyu-

kas, üreges szobrok belső tereit elfoglaló méhekről mutat felvételeket váratlan nagytásban. Eldönthetetlen, hogy nyugtató vagy nyugtalanító a szárnycsapások lassúsága és az emberalakokat formázó sérült szobrok merevsége, a testmások belakott térére való átminősülése Anselmo Fox *Habitato II*. (2011–16) című munkáján.

A Maroush nevű török helyen a Schawarnát kóstoljuk meg, kis pitás kaja, árban ott van, mint egy gyros, de ízben egyedibb, és nem kevésbé kiadós. A vacsi után az Adalbertstraßéről lefordulunk egy zsákutcába, és a Multiplayerladenbe ülünk be, freestyle harcos görkörös, BMX-es, triálos, deszkás trükkök váltják egymást a pult mögötti falra vetített videókon. Az álmennyezet félig lebontva, fentről közepesen raklapokat hintáztató kötelek lógnak alá, és a pultoknál is a bárszékek helyén. A fejünk felett befőttesüvegekbe helyezett mécsesek adnak alapderengést a térnek, semmi direkt lámpázás. Normál székek vagy asztalok sehol, a falak mentén MÁV feliratú raklapokból áll össze minden ülő- és fekvőalkalmatosság lépcsőzetes elrendezésben. Az Augustiner-Bräu nevű, legrégebb óta létező müncheni sört kóstolgatjuk, a palackja szokatlan, mintha gyógyvizet rejtene, nagyon retró, és kiváló az íze, karakteres, nem tudnám másikkal hasonlítani.

A 3hd Festivalra késve érkezünk. A HAU2 a helyszín, futurisztikus, high-tech épület, a diákkal 10, nélküle 15 eurós belépő megváltása után nagy előadótérbe érkezünk. A színpad mögött nonfiguratív, minimál képsorok, rezonálnak a tér zajaiba. A gigantikus vetítő előtt a baseballsapis előadónő, Lolina épp a „trance”, „distant”, „this dance” szavakkal játszadozik még hosszú percekig, majd felveszi a kiáltásra bízott közönség hangját, s abból mixel össze valamit. Brückner szerint kicsit modoros, nem elég nyers, szerintem azért így is izgalmas. A szünetben zajló, az átszerelés perceit kitöltő performansz a maga lassúságával, kórtermi örületével remekül megágyaz a következő etapnak, amelyhez már nem társul vetítés, mégis sokkal, de sokkal szubverzívebb már az első perctől. A színpad előtti rendkívül széles tér két végében egy-egy fénykörben világlik fel a feketébe öltözött DJ és a fehér lepelbe bújtatott alak. Ez utóbbi mozgása egyből jobbra irányítja a figyelmünket, sejtetve, hogy metamorfózison megy majd keresztül az előadás alatt. A táncos menyasszonyi ruhaszerű rongyhalmazba gabalyodott figuraként sétál elő a füstből, majd lassan előkerül a fej, s épp akkor látjuk meg szétcsúszó arcát, amikor a torzító tükör mellé ér. Ahogy halad az előtér irányába, lassan oszlani kezd körülötte a füst, s a ritmusok lendületesebbé válásával változik a mozgás dinamikája is. Soda Plains zenéje és Negroma tánca váratlan erővel hat. Miután utóbbiról lekerülnek a fehér ruha részletei, egyetlen alsóban marad, a kezéről lógó foszlánnyal pedig rajzol a levegőbe, lassan áthangolja a kezdetben méltóságteljes, kimért, kísérteties mozgást. Zavarba ejtően feminin jelenséggé alakul, manökenpózkodat vesz fel, csábításba kezd, tekeri a csípőjét, hiteles nőiességgel, magabiztosan, semmi szégyenérzet, zseniális. Majd hirtelen ritmusváltás a zenében, és vált ő is, maszkulinba, szinte ősemberszerűen agresszív ugrálásba kezd, vagy mintha egy rituális táncot látnánk, ahol a férfiasság bizonyítása a tét. Időközben a közönség figyelme jobbról a tér közepére kerül át, nem csak a tánc miatt, hanem a DJ is új helyre került észrevétlenül, már a táncos mögötti színpadon látjuk, így a tér vertikális megosztottsága is feltűnővé válik, világossá teszi a zenész szükségképp fölérendelt szerepét, meghatározza, irányítja az előadás dinamikáját.

A program után még iszunk egy sört Brücknerrel, jót beszélgetünk, az S7-essel kéne hazajutni, de az átépítési munkák miatt ez képtelenségnek tűnik, a Google-térkép pedig egyelőre sajnos vak az ilyen anomáliákra. Többször át kell szállnom, pedig a megfázás már ledöntene a lábamról, majdnem öt óra, mikor a Wannsee-nál ébredek az S1-esen, ez aztán szép nap volt. Regenerálódás, mosás, bevásárlás, főzés, evés, ivás, plakáttervezés és vége egy újabb napnak, aztán még egynek szinte ugyanígy.

Az Askanischer Platz-on található, mexikói steakéteremben, a Morelosban ebédelek valami egyszerűt, ahol a falon még egy Frida Kahlo-imitáció is feltűnik, aztán megnézem közelebbről a szemben lévő tér hatalmas romfalemlékművét. A parkoló felőli egykori bejárat szinte sértetlen állapotúnak hat, ha erről közelítünk, megdöbbenő lehet a túloldalon feltárulkozó semmi, a kifejező üresség, a hiánnyal megvilágított történelem súlya. Az Anhalter Bahnhof forgalmas pályaudvar volt, ahonnan 1942 júniusától 1945 márciusáig mintegy 116 transzport indult összesen körülbelül 9.000 zsidóval a csehországi Theresienstadtba, amit az öregek táboraként emlegettek, de sok halálosan beteg embert szállítottak tovább onnan más helyekre is, főleg Auschwitzba. A náci diktatúrában 1941 októbere és 1945 márciusa között összesen mintegy 50.000 zsidót deportáltak Berlinből, a két forgalmasabb kiindulópont a Bahnhof Grunewald és a Moabit Goods Depot voltak.

A Bauhaus-Archivba indulok tovább, ahogy terveztem napok óta, s közben egy kis patak mellett haladok el, a közelben már betonra festett színes nyilak mutatják, merre találok az 1979 óta a világ legnagyobb Bauhaus-gyűjteményével rendelkező emblematikus épületet. Maga az intézmény két weimari művészeti iskola összevonásával indult 1919-ben, azzal az utópisztikus céllal, hogy a jövő épülete majd ötvözni tudja a művészetek valamennyi válfaját. Walter Gropius úgy gondolta, a technológia és a művészet új egysége alapot teremthet ehhez. A tárlat anyagának sokrétűsége is tanúsítja, hogy az oktatók arányosan szenteltek figyelmet a művészi és a kézműves tevékenységnek. A falon olvasható Gropius Bauhaus-manifestuma 1919-ből – amelyhez Lyonel Feininger készített illusztrációt –, de a XX. század első felének legjelentősebb művészeti intézményét létrehívó építész dessau Bauhaus-hoz tervezett nagyméretű makettjét is megtaláljuk itt 1925/1930 körülről.

Geometrikus formákkal és – talpatlan betűkből szedett – ismétlődő szavakkal dolgozó, redukált színvilágú Bauhaus-plakátok sorakoznak a falakon geometrikus kompozíciókba rendezve. Egy vörös falrészzen építészeti tervek, vázlatrajzok Le Corbusier, Walter Gropius és a Pécsről származó tanítványa, Molnár Farkas keze alól, 1922–23-ból – valamennyi mű a geometrikus építészet alap gondolatát érvényesíti. A The New Frankfurt városterveinek közelében egy kisebb, rejtett térrészben a Frankfurt Art School tagjainak textiljeit találjuk, Anne Wever, Marianne Uhlenhuth kreatív mintázatai izgalmas, a létrehozásuk idején batornak számító színekombinációk. Az iparművészeti tárgyak közül a fémműves szakon végzett Pap Gyula 1922–24-es menóráját is érdemes kiemelni.

Ludwig Mies van der Rohe barcelonai német pavilonhoz készített 1929-es modelljének 1980-as rekonstrukcióját szintén láthatjuk a tárlaton, valamint egy krómozott, csövázás Barcelona-székét, amely a 20. századi bútortervezés egyik klaszikusává vált, ám talán még ettől is nagyobb karriert futottak be egy magyar ter-

vező munkái, melyek kiemelt figyelmet kapnak jelen kiállításon. A legendás építész, formatervező, Marcel Breuer, vagyis Breuer Lajos Marcell székei ugyanis nemcsak a bejáratnál szembeeső térrészt uralják – itt látható egy 1921-es afrikai szék és egy 1924-es bárshék –, de egy külön kompozícióba rendezve is felsorakoznak 1920-as évekbeli tervei.

Szintén feltűnő a Moholy-Nagy László munkáinak szentelt kurátori figyelem. A kicsiben megjelenő fotói közül az egyiket, a dessai Bauhaus-erkélyt megörökítő képet homlokzatnyi nagyságúra nagyítva, körülbelül 8x10 méteres méretben láthatjuk viszont a kiállítás utolsó termében. *Konstruktion 21* (1922–23) című konstruktivista olajfestménye és – a Paul Klee, Vaszilij Kandinszkij, Oskar Schlemmer, valamint Lyonel Feininger munkáinak társaságában látható – rajzai s egy róla készült fotó is szerepel a kiállításon – ugyanis a Bauhaus 1920–30-as évekbeli oktatóinak portréi külön kompozícióba rendezve jelennek meg. A tárlat bejáratával szemben installált *Light Prop* (1976) pedig az egész anyag leglátványosabb műve. A vörös, sárga, zöld, kék fényekkel megvilágított fém-üveg szerkezet a kis tér falait átszínezi, a színkeveredéssel izgalmas árnyalatokba ágyazódnak a mozgó, átalakuló árnyékok, hiszen egy kinetikus szoborról van szó. Moholy-Nagy munkájáról – a tőle valamivel fiatalabb, Franciaországba emigrált – Nicolas Schöffer Műcsarnokban látott kiállítása jut eszembe, ahol egészen nagy teret szenteltek a hasonló elven működő, időszakosan mozgásba lendülő, fény-árnyék hatásokkal játszó konstrukcióknak. Mint egy önérvényű robotgép – perforált fémlapok, szűrők, tükörfényes forgófelület, golyó, üveglap, üvegszpirál. A művész eredeti szándéka szerint a fényfestés a tradicionális festészetet válthatta volna le – ennek az avantgárd módon túlgondolt törekvésnek az egyik reprezentatív darabja ez a mű is. Az év közepén a New York-i Guggenheim Múzeumban rendezett *Future Present* című egyéni kiállítás Moholy-Nagy életművének elismertetése szempontjából is egészen új dimenziókat nyitott, amit az is igazol, hogy az azon a tárlaton szerepeltetett *Em 1 Telephonbild* hamarosan 6 millió dollárért kel majd el a Sotheby's impresszionista és modern árverésén New Yorkban. Néhány hónappal később már nem is tűnne olyan meglepőnek a Bauhaus-Archivban neki szentelt rendkívüli figyelem.

Moholy-Nagy László későbbi feleségétől, Lucia Moholytól tanult fotózni, nem csoda hát, hogy fekete-fehér fotográfiáik is egymás mellett tűnnek fel a gyűjteményben, ráadásul látogatásomkor az aktuális időszaki kiállítás épp a cseh származású fotográfus életművével foglalkozik. A *The English Years* bejáratánál Lotte Meitner-Graf portréi (1953–55) a fotós Luciát mutatják – komoly arc, kereső tekintet, bármerre is néz. Ennek a figyelemnek a tárgyai pedig öt képcsoporra bontva jelennek meg a falakon. A középső térrészt a fotográfia megjelenésének századik évfordulójára Angliában kiadott *Hundred Years of Photography 1839–1939* (1939) című könyvéhez tartozó anyagok uralják. Egy 1844-es dagerrotípiától Lucia Moholynak az Asgith és Oxford grófnőjét ábrázoló 1935-ös képéig vezet végig bennünket a kötet anyagát bemutató fal. Az olcsósága miatt könnyen hozzáférhető, ismeretterjesztő szerepet is betöltő könyv egyébként mintegy 40.000 példányban fogyott el két év alatt, ami nem csak mai viszonyok közt könyvelhető el jelentős sikernek.

A fotókiállítás bejáratától a bal szélső fal mentén indulva el a *Places* címmel el látott szekció bontakozik ki. A Londonban töltött évtizedek korai időszakának ké-

pein feltűnik a Pioner Health Center 1933–35-ből, valamint a Parlament, a Lincoln's Inn, a King's Collage, a Denham Film Laboratories Ltd. épülete és számos utcarészlet 1936-ból. A *Portraits* címmel ellátott fal az arcokat különféle beállításban, mimikával mutatja be – Inez Spender például profilból, félprofilból és szemből megörökítve, mosolyogva és komoly arccal egyaránt látható. Az 1935–37-es képeken jórészt angol értelmiségiek szerepelnek – például Anna Ruth Fry pacifista író, Edward William Garnett író, Sir Ernest Barker politikatudós vagy épp Michael Polanyi, azaz Polányi Mihály magyar-brit tudós.

A *Hands* című falon különféle eszközök, kiegészítők teszik izgalmassá, saját-szerűvé, mozgásukban vagy épp megpihenésükben sokatmondóvá az egyes kézfejeket, amelyekben olló, biztosítótű, cigaretta, tükör, szemüveg vagy újság pihen. Az egyik fotón csak a kezeket látjuk, egyetlen kiegészítő a gyűrű, a két kéz pedig egymásba fonva, mint imádkozáskor. Arcok sehol. Annál inkább a *Travels* című egység képein, amelyek egyértelművé teszik, hogy Lucia Moholy igazi kozmopolita volt, Prágából húszévesen Németországba ment, majd Londonba, megint Prágába, aztán megjárta Velencét és Párizst, s Jugoszláviába is eljutott. A sor még hosszan folytatható, hiszen az 1950-es években az UNESCO-nak forgatott Törökországban, majd a Közel-Keleten dolgozott – Ciprus, Izrael, Görögország, Libanon helyszínei is feltűnnek képein. A vitrinek alatt korabeli újságok, pl. a *Welt am Sonntag* a fotós képeivel, valamint gépelt és kéziratos levelek, de Lucia Moholy két fényképezője és filmtekercsek ugyancsak szaporítják a tárlat autentikus tárgyainak sorát.

A múzeum közelében, a Herkules Ufornél egy bájos kis piros-fekete híd vezet át a folyó felett, lefotózom, de a kép úgyis elveszti majd kép voltát, hiszen jó eséllyel sosem nézi meg újra senki. Egy katonaszobrokkal teli téren át közelítem meg a zsidó holokauszt – Peter Eiseman által tervezett – nagyszabású emlékművét, le sétálok az egyre inkább fölém magasodó tömbök közé, majd kicsit elidőzök a város jelképévé lett, pedig egykor a náci Németország kiemelt reprezentációs helyszínévé használt dóroszlopos Brandenburgi kapunál, és a cigányáldozatok emlékművét is újra meglátogatom. Ezek ugyanis már ismerős helyek, a legfontosabbak, amiket majdnem minden Berlinbe utazó első közt vesz célba, huszonhárom hónapja így tettünk mi is, amikor csak néhány napunk volt körülnézni a városban. Végül a hatalmas Reichstaghoz indulok, de látom, csak előzetes foglalással lehet bemenni, úgyhogy ezúttal sem ismerem meg az épületet belülről, hosszú sorokban várakoznak az emberek, miközben lemenni készül a Nap, egy olasz férfi odalép hozzám, felmutat az épületre és megkérdezi: „Merkel?” Most erre mit mondhatnék? Ilyen egy hétköznapi metonímia.

Egy újabb nap, más úti célok, bár kezdetben még csak az esti végkifejlet a tiszta. A belvárosból hosszú sétával közelítem meg a babiloni Istár-kaput és a pergamoni oltárt rejtő Pergamonmuseumot, de teljes átalakítás alatt van, úgyhogy csak körüljáróm a gigászi épületet. Elgondolkodom a szomszédos helyszíneken is, de a hatalmas egyiptomi gyűjteményén belül Nofertiti mellszobrát is őrző Neues Museum már jártunk. Az Alte Nationalgalerie helyszíne is csábít, hiszen sok más mellett Paul Cézanne, Édouard Manet, Claude Monet, Pierre-Auguste Renoir, valamint Caspar David Friedrich remekműveivel is szép számmal találkozhatnék itt, ám most nagy daruszerkezetek ágaskodnak az épületegyüttes körül, és mivel ko-

raeste találkozóm van, nem lenne elég idő, rohangálni pedig nem akarok. A II. világháborúban írt jegyzeteiről híressé vált lánynak emléket állító Anne Frank Zentrumba indulok inkább. A helyszínhez vezető szűkös kis átjáróban – mint oly sok helyen a városban – izgalmas graffitik, stencilek sorjáznak. Elefántkönyveket hullató Szűz Mária egy gorilla társaságában, kicsit arrébb egy Banksy-epigon munka – lufival elszálló kislány, akinek a lába egy pénzt szóró bácsi székéhez van kötözve –, arrébb egy tigrisnek beöltözött férfi és a struccjelmezes kislány ordítanak egymásra, majd egy Coca-Colát szürcsölgető buddhista szerzetest veszek észre, végül közvetlenül a bejárat mellett Anne Frank mosolya hívogatja az érdeklődőket.

Az egyik térrész éves bontásban vezet végig egyrészt a zsidó származású német kislány élettörténetén, a párhuzamos oldalon pedig az aktuálisan zajló történelmi eseményeken. A falakon fotók, előttük vitrinek autentikus tárgyakkal – cumi, levelek, kézírásos könyvek, korabeli újságok, náci kés, sárga csillag, deportálási lista. Friss, eleven kiállítás, a ma előítéleteknek kitett fiatalokat megszólító, a jelenkori igényekhez igazított, interaktív tárlat. A felvételeken nem csak az egykori deportáltak, de gyerekek is hangot kapnak, akiknek szintén szembe kell nézni a diszkriminációval, tapasztalataikról, érzéseikről és álmaikról, céljaikról is vallanak – ők még megtehetik, amire Annénak nem volt ideje –, szavaik idézetek formájában is feltűnnek az installációkon.

A kiállításról rohanok egy évek óta várt találkozóra. A Nagy Gáborral egy közös képzőművész ismerősünk kötött össze minket, akinek fogalma sem volt róla, hogy mindketten Hajdúböszörményben születünk. A Weinbergsweg elején, baloldalt található sörözők környékére beszéltek meg a találkozót, azt gondolva, hogy a Gorky Parkban találunk helyet, s amikor odaérek, már tuti sörtippel vár. Mint a pub neve is sugallja, egy oroszkonyhás helyről van szó, így értelemszerűen Moskwa sört iszunk. Bár Gábor óva int tőle, később kipróbálom a Radebergert, amit szintén csapolnak itt, és hát borzalom, el is süti, amit bizonyára minden idegennek szokás megjegyezni ilyenkor, „mióta a Dr. Oetker megvette a sörcéget, a kelet-németekkel azon viccelődünk, hogy most már a sörük is instant”, és tényleg van valami mesterséges a zamatában.

Bevezetést kapok a berlini művészeti életbe, huszonötezer művész él itt, de Gábor elmondása szerint „mindenki, aki közülük pénzt csinál, máshol csinálja, csak innen reprezentálja magát”. Általában minden nagyobb képzőművészeti centrum egyben gazdasági centrum is, itt viszont alig van gyűjtő, „Berlin egy nagy lufi”, egy márkanév, amely a gazdasági világválság előtt még a tengerentúlról is ide tudta vonzani a galeristákat, gyűjtőket. Ő még láthatta, milyen volt a helyzet a fénykorban, de aztán rendesen megcsappant a műkereskedelmi piac. A migráció hatásait közvetlenül tapasztalja – kisebb kajaadagok, kevesebb segély a munkanélkülieknek, és észrevehetően kevesebb a vásárló is.

A képei most még a polgári szinten éppen megfizethető kategóriába esnek, egy 140x100-as festmény olyan 6000 euró, több galéria foglalkoztatja. A városban sok művészeti negyed van – az Auguststraße, a Lindenstraße és a Mommsenstraße környéke a legjelentősebb. Egy-egy térségben akár félszáz hely is lehet, de jelentős csomósodás érezhető a Potsdamer Straße és a Strausberger Platz környékén is. Gábor szerint igazából a galériák csinálják meg a művészeket, persze kell a jó

alap, de magában a művészi aktivitás édeskevés. Abban maradunk, meglátogatom majd a műtermében valamelyik nap, hogy a képeiről is beszélgethessünk részlete-sebben. Az új infóktól letaglózva búcsúzok, az S7-es csak Charlottenburgig visz, így kétórányi bóklszás után végül az RE1-essel keveredek vissza az LCB-be.

Megfogadom Gábor tanácsát, s belevetem magam az Auguststraße körüli galé-rianegyedbe, de útközben még találok egy balkán éttermet, kívülről nem különö-sebben érdekes, az árai viszont épp a pénztárcámhoz mértnek látszanak, úgyhogy hajrá. Aztán, amint belépek, megdöbbsent a hatalmas belmagasság, a tervezett rende-zetlenség, olyan a hely, mint egy lepukkant barokk kastély, ami bármikor ránk omol-hat, a tükrök megrepedve, az ablakon sugárban áramlik be a fény, az egyik sarokban a plafonra fennakadt egy 30-ast formázó szülinapi lufi – fél év múlva ez következik. Az étlapot sem bonyolították túl, egyetlen A/4-es papír, de a rajta szereplő ételek, ita-lok megfizethetőek, és ár-érték arányt tekintve is kiválónak bizonyul a választás.

Elsőképp a Galerie Jordan/Seydoux-ba térek be jóllakottan, ahol az egyik falon kiállítási enteriőrkép tágítja optikailag a kis teret. A néhány hónapja 90 évesen el-hunyt François Morellet emlékkiállítás a Neue-Neue Nationalgalerie tervezett élet-műtárlatát készíti elő, ám itt fényinstallációk és geometrikus szobrok a tér szűkös-sége miatt sem nagyon kaphattak helyet, úgyhogy a közismert francia művész ké-peit kerültek a falakra, illetve hat négyzet alakú mű a plafonról lelógatva tagolja a teret. Morellet közkedvelt alapformái közé tartoztak a négyzetek, négyzetkombi-nációk, az egyik kép alapfelületét például két 90°-ban elforgatott, egymásra csúsza-tott forma adja. A geometrikus alapformákkal, egymást metsző csíkokkal, legtöbb esetben egy vagy ritkábban két színnel operáló, sokszor az optikai művészetet is megidéző, ám attól kevésbé hatásvadász, egyszerű alapelemeket variáló képek ezek.

A közvetlen szomszédban, a Galerie Dittmarban egy az előzőtől is redukáltabb eszközökkel dolgozó, ám a véletlennek sokkal látványosabban teret engedő vizu-ális formanyelvű kiállítást találok. Joan Hernández Pijuan képein leginkább föld-színeket használt, festményei kompozícióin általában csak egy-egy esetben vonal vagy mintázatsor töri meg a vászon relatíve homogén rendjét, a kisebb képeken pedig a törzsi kultúrákból ismerős formavilágú alapábrák láthatók. Míg átsétálok a következő galériába, a járda szélén egy matricázással paneltömbbé alakított elekt-ronikai doboz készlet megállásra, nincs hiány erre a hasonlóan ötletes street art munkákban. A DNA Galerie alagsorában látható *Self Portrait* című csoportos kiál-lításnak ugyan nem célja a textualitás és vizualitás kapcsolatának tematizálása, a munkák többsége mégis tárgy és szöveg, illetve szöveg és kép, nonverbális és ver-bális vagy írásos kommunikáció kapcsolatára irányítja a figyelmet. A lépcsőlejáró felett például két különböző időt mutató órát találunk, mindkettő peremére ugyanaz a két felirat került filctollal: „you always say that you want to be free”, „you will come running back to me” – idézetek a Rolling Stones *Time Is On My Side* című számából. Aztán az alagsorban szövegek tűnnek fel klasszikus giccsképekbe applikálva, port-rékkal, geometrikus alapfelületekkel vagy épp narratív képsorokkal összehangolva.

Az eddigiektől nagyobb helyszín a Galerie Berlin. Ez az első, hogy közvetlenül a művek szomszédságában jelennek meg a kapcsolódó adatok az árakkal kiegészítve, sokkal gyakoribb, hogy elvihető fénymásolatokon találjuk meg – néha kis mozaikképek mellett – a művek leírásait. A posztamenseken kizárólag emberala-

kos szobrok, a falakon expresszív, változatos színekombinációkra építkező figurális, félfiguratív és nonfiguratív kompozíciók a galériához tartozó művészekről. Werner Liebmann morózusan festett mutáns *Thothja* (2016) az írás és a tudomány egyiptomi istenét groteszk módon idézi meg, Johannes Heising *Aussichtja* (1980/2011) pedig a tolongó tömegben fényképezgetőkre koncentrálja a figyelmet – árban egyaránt közel járnak a 20.000 euróhoz.

A következő helyszín már nem egy kereskedelmi galéria, így méretében is újabb nagyságrendi lépés az eddigiekhez képest, a me Collectors Room Berlin földszintje a *My Abstract World* című kiállításnak, az emelet pedig a *Wunderkammer Olbricht*nak ad otthont. A belmagasságával tekintélyt parancsoló alsó szintet a kortárs absztrakt képzőművészet élmezőnyének munkái töltik meg. Thomas Olbricht gyűjteményének vizuális spektruma Gerhard Richter szürke négyzeteitől Ali Banisadr erőszakos színburjánzásaiig terjed, időben pedig az előző század közepétől egészen napjainkig. Expresszív foltokra és élénk hatású színátmenetekre, megfolyatásokra építő, olykor szinte printhatású, megalomán festmények éppúgy láthatóak, mint kisméretű geometrikus kompozíciók vagy egyszerű tárgyakat minimális beavatkozással újrashasznosító művek. Ez utóbbiak közül Sigmar Polke *Mit kleinen schwarzen Quadraten* (1968) című munkájához például a zöldeskék, rózsaszín és sárga élénk színhármasára építő ágyhuzatszerű alapfelületet használta fel kifesztítve, s helyenként fekete négyzeteket festett rá, izgalmos ritmust hozva létre. Toby Ziegler *Emotional Defrag* című képe (2015) a szokatlan hordozóval ér el különleges hatást, ugyanis sárga olajfesték került a háttérből elővilágító alumíniumra.

A tárlaton összesen háromszázötven munka látható kilencven különböző alkotótól. Elidőzésre, a műtárgyakra szánt idő megszakítására készítet az a központi tér közepére helyezett installáció, amely lehetővé teszi a megpihenést, a művészeti albumokban való lapozgatást, így kapaszkodót is ad az értelmezéshez, elmélyedéshez, ráadásul Max Dax a tárlat műveihez kapcsolódó zenei válogatása auditív irányba is kiterjeszti a befogadási folyamatot. Ebből a központi helyiségből a magasba tekintve a *Wunderkammer Olbricht* egy kitömött baglyával is megismerkedhetünk, amely egy átütött falrészben tűnik fel. A két kiállításnak ez a fajta szubverzív egymásba játszatása több ponton is megtörténik, így a gyűjteményi egységet jelző megoldás kielezetté is teszi az absztrakt művészet jelentésminimalizáló tisztasága és a wunderkammerek jelentéssűrítő burjánzása közti feszültséget.

Mikor az emeletre indulok, a plafonról kitömött nílusi krokodil lóg a fejem fölé, s felérve – mintegy a földszinti tárlat ellenpontjaként – szűkebb, feketére festett falú terek fogadnak. Körben madarak, teknősök, régi korokat és egzotikus helyeket idéző festmények, az egyik vitrinben pedig rögtön feltűnik egy sellőalakot formáló, lenyűgöző, alkarnyi preparátum, amely alighanem sokakat tévesztett meg az évszázadok alatt. Egy üvegbura alatt madárcsontok összeillesztésével előállított gömböt talállok, amit megmagyarázhatatlan figyelemmel hozhattak csak létre, s őrizhettek meg mind a mai napig. Különleges kis faszekrények, mágikus tárgyak, apró rituális eszközök kompozíciókba rendezve tűnnek fel. Faragott kabalák, díszített koponyák, apró csontvázábrázolások, medikai Vénuszok, egy bevarrt szájú majomfej, és még hosszan lehetne sorolni a keleti és nyugati világokból átemelt sok száz éves kincseket, amelyeket itt találunk. A megrendítő erejű kiállítás mint-

egy kétszáz tárgyat mutat be a reneszánsz és a barokk kor wunderkammerjeinek világából, egyedülálló anyag.

Keresztülsetálok az Oranierburger Straßéhoz vezető kis átjárón, s rögtön az Alfred Ehrhardt Stiftunggal találok magam szembe, ahol Andréas Lang természetfotói töltik meg a teret. A *Das erstaunte Schweigen* az embertelen táj csendjét idézi meg, egyetlen visszafogott színvilágú erdőrészlet kivételével minden kép fekete-fehér, sötétre hangolt, enyhén életlenített, komoly és komor. A túlsó oldalon a Dittrich & Schlechtriem Galériában szintén fekete-fehér, viszont épp ellenkező hatást keltő fotókat találok, Roger Ballen és Asger Carlsen *No joke* című tárlata eleve szokatlan pozitívra építő, s groteszkké formált, transzhumanizált aktfotókból áll. A destruált testek hol női mellekkel, hol egy fejből kilógó kézzel, máskor Alien-fejjel egészülnek ki, máshol játéklábakra állítva jelenik meg az emberi felsőtest vagy eltűnik egy nyakrész. Műteremszerű környezetben, papírmáséfigurák, beöltöztetett bábuk és egyéb kellékek között jelennek meg az alakok, s tovább bonyolítják az összképet a stilizált ábrák, melyek helyenként magukat a testeket is beborítják – többnyire ijesztő arcokat idézve meg. Az átformált testek így már-már diabolikus hatást keltenek, ha nem érzékeljük a humort az átváltozásban. A közelben található Aando Fine Art Gallery szintén az októberi *European Month of Photography Berlin*hez kapcsolódik, a koreai KDK, azaz Kim Dokyun *Out of In* című kiállításával. Az előtér fekete-fehér fotói minimalista kompozíciók, azonban jobban szemügyre véve őket feltűnik, hogy a sarokszerkezetek és átjárók határvonalán megmutatkozó fény-árnyék különbségeket rögzítik, s így e képek jól kapcsolódnak a tárlat másik részét adó, szokatlanul elrendezett sorozathoz, amely színes teherkonténerek oldalait idézi fel. A galéria tereit összekötő átjárók széleihez illesztett, Tetris-szerűen elrendezett, a fogyasztói társadalom mechanizmusaira, a térbeli struktúrák ismétlődéses szerkezeteire és egymásba ágyazottságára utaló képek éppen az installálás egyedisége miatt hatásosak.

A Galerie Hiltawskyban Elisabeth Sunday afrikai alakokat fekete-fehér, manipulált portrék formájában megidéző fotókiállítása, a címében is árulkodóan túljáratott *Grace* túlságosan direkten játszik rá az elnyújtott afrikai szobrok formavilágára, pedig ezek a festett testű, törzsi öltözékben feltűnő alakok idegenségük révén mindenféle túlzó részletkiemelés nélkül is elementáris erővel hathatnának, s a félresikerült képeken éppen sajátyszerűségüket veszítik el. A Rasche Ripken Berlin alagsorában egy friss hatású figuratív festészeti kiállítást és egy kockázatosabb és egyben izgalmasabb tárlatot is találok. Heike Weber *Hideout* című kiállítása hatalmas, háromdimenziós hatású, mert lazán rétegzett részekből álló papírképeket is bemutat, a sűrű, ornamentális vágásoknak köszönhetően áttűnnek egymáson a papírrétegek, a fehér falfelület pedig kiemeli a sötét képek részleteit, a sűrű ágyszerkezeteket, a lombkoronák négyzetekbe rendezettségét. Az egyik teret geometrikus formákká szerveződő vonalháló tölti be, és egy másik, szintén kozmológiai összefüggésekre utaló nonfiguratív, firkaszerű képekből álló grafitrajz-sorozatot is láthatunk a folyosón. A részletek összekapcsolódása, a hálózatszerűség, a nagyobb összefüggésekben megmutatkozó rendezett rendezetlenség kerül középpontba a tárlaton, amely szép lezárója és allegóriája a napom sűrűn szőtt, kiállítási élményekben gazdag szövetének is.

Este a Mottóban időzök, könyvesbolt, pontosabban művészkönyvesbolt, limitált szériás kiadványok, egyedi, izgalmas dolgok és máshol értelmezhetetlen, fellelhetetlen őrülségek tárháza, ahova mindenképp érdemes ellátogatni az egyedi kiadványokra fogékony olvasóknak, művészetkedvelőknek. Az este zárásaképp Brücknerrel kocsmázunk, dartszozunk kicsit, sikerül találni egy igazán elhagyatott, nyugalmas helyet, ahol csak a törzsvendégek koptatják a kocsmapultot fáradt, nap-szentelő, sörtartós könyöklésükkel, mikor hazaindulunk, az egyik alkoholista nő még kedvesen megkérdezi: „ugye jöttök máskor is?”

Az Alexanderplatz környékét járom körül délelőtt, de a tévétoronyba nem megyek fel, a berlini dómba sem szándékozom elzarándokolni, jobban érdekel a gótikus St. Marienkirche, amely a középkori Berlin hat nagy templomának egyike volt. A baloldali fal egyik szignó nélküli festményén megakad a szemem. A narratív festmény három időben mutatja az első párt, a háttérben baloldalt az isteni szembesítés pillanatát, jobbra pedig a kiűzetést látjuk, amelyeket éppen a bűnbeszében kulcsszerepet játszó fa választ el egymástól. Körülötte az előtérben pedig maga a fordulatot hozó pillanat sűrűsödik. Éva még éppen mindkét kezében tartja az almát, így szó szerint összekötő kapocsként jelenik meg a baloldalt ülő Ádám s a jobbról a fáról lenyúló kígyó között, átad és átvesz éppen, médium, a fára tekeredett kígyó női felsőtesttel jelenik meg, genderkritikai szempontból bizonyára sokan elemezték már a hasonló képeket. A középtér állatai öntudatlanul teszik a rájuk szabott dolgukat, ám a fa mögül egy unikornis les ki figyelmesen. Ránk vagy az eseményekre?

Mint általában Berlinben, az Alexanderplatzon is sok minden van átépítés alatt. A háborúban keletkezett foghíjas területek meg-megszakítják a város szövetét, rendre belebotlik az ember az üres helyekbe, fémállványzatokba, daruk törnek meg a horizontot a legváratlanabb helyeken. Minden bizonyos sosem készül el minden, de ezt is képesek látványosságként tálalni, itt például kis ablakokat vágtak az átépítéseket a tértől leválasztó kerítésekre. Átsétálok a hídon a klasszikus és újépítésű egyetemi épületek közé, ahol szintén minden változásban. Hazafelé egy japán gyorsétterembe térek be, a kisdobozos tésztát kézben viszem haza.

Megint Brücknerrel lógunk, kijön a Wannsee partjára, ebédelünk az állomásnál található kis német vendéglőben, közös projekten gondolkodunk, egy művészkönyvön. Elsétálunk az LCB-vel szembeeső partszakaszon fekvő villához, ahol egy impresszionista festő, Max Liebermann tengette mindennapjait az 1910 utáni évek nyári hónapjaiban. A kert még mindig virágzik, inspiráló hely, a hátsó kertnek saját partszakasza van, mint itt majdnem minden épületnek, inspirálóbb kint időzni, mint a tárlaton. Azért megnézzük Waldemar Rösler időszakos kiállítását, akit Max Liebermann fedezett fel halála után, a berlini tájképfestészet fontos alakjának tekintette. Épp száz éve halt meg, ez adta az apropót. Képei enyhén stilizáltak, olykor szinte nyersnek mondhatóak, de nem ütnek el látványosan a korabeli tájfestészeti milióktól, meglehetősen szokványosak.

Michelle invitálására ellátogatok végre egy undergroundabb irodalmi eseményre is, együtt utazunk, s a metrón elmondja, hogy franciául vették Svájcban *A nagy füzetet* az 1956-ban odaemigrált Agota Kristóftól, vagyis Kristóf Ágotától. Szinte banálisan egyszerű nyelve van a regénynek franciául, de egyébként tetszett neki, a magyar filmadaptáció híre viszont nem jutott el hozzá. Az est, amin majd Michelle

is szerepel, a *Babelsprech*, a mikrotext kiadó, a Lesebühne Neukölln, valamint a szlovén *Zeitschrift IDIOT* közös rendezésében valósul meg, s egy könyvbemutató is egyben, a kötet maga pedig leginkább a *Symposion* kiforrott vizuális világához hasonlítható. A Friedelstraßén található ORI-ban megtartott *Babelsprech mikrotext IDIOT*-on több nyelven kapnak hangot a szövegek, mint azt a cím is előjelezte. Egy internacionális felolvasás. Halk, nagyobb ritmusváltások nélküli, monotonná mégsem váló elektronikus zenei aláfestés színesíti a soknyelvű felolvasói szólamokat, leginkább a guatemalai születésű Alan Mills összellemeget megszólító rituális rigmusai ragadtak magukkal. Már nagyon indulnék, hogy találkozjak Brücknerrel, de Michelle felolvasását meg akarom várni, s végül majdnem legutolsóként kerül sorra, szépen olvas megint.

Egy nappal később Tóth Kingával a La Siesta kávézóban beszélgetünk, érdekes hallgatni, milyen küzdelmes neki ez az időszak, ám ezzel együtt rendkívül sikeres és termékeny, német és amerikai felületeken is megjelenés alatt vannak versei, járja a világot, közben persze megviseli ez az állandó úton lét, pláne úgy, hogy családi problémák is vannak, így haza kell utaznia két fellépés között. Este meglátogatom A. Nagy Gábort a műtermében, a betűmozaikos képeit nézegetjük, régóta kedvelem ezeket a munkákat, de egyszerre ennyit még nem láttam sehol, hisz Gábor jó ideje nincs aktív kapcsolatban magyar galériával. Egyre inkább a nonfigurális irányába mozdulnak el, a betűk által megképzett, rendezett színfoltok már nem mindig állnak össze figuratív alakzatokká.

A statisztikai hivatal adatai szerint majdnem hétezer magyar él Berlinben, de a kutatók a tényleges számot tízezer fölére becsülik, s az idevándorlás évről évre nagyobb. Gábor szerint a bevándorlókkal szembeni ellenérzéseket próbálták kezelni azzal a kisfilmmel, amiben két igazán sikeres berlini magyar, a Konzerthaus Berlin Kossuth-díjas karmestere, Fischer Iván, valamint a Hertha BSC vezetőedzője, Dárdai Pál munkájába engedtek betekintést sűrű vágások közepette, napi rutin-cselekvéseik egymásra montírozásával. Feltűnik a szokatlanul minimalista zene, és kiderül, amit hallunk, speciális, 432 Hz-re hangolt dolog, Gábor ezt használja a koncentrációhoz festés közben is. „A 432 Hz-es hangolású zenei A hang volt a világstandard évezredek át, mígnem a II. világháború előtt a náci 8 Hz-cel elhangolták, ezzel is segítve a lakosság lelki egyensúlyból való kibillentését, agresszivitásának fokozását, a háborúra való mentális felkészülést. Sajnos a világháború végén a győztes hatalmak zenészek millióinak hosszas tiltakozása ellenére az egész világon egységesítették az új 440 Hz-es hangolást, amit azóta is ismerünk.” – mondja, és bár sokak számára konteósnak tűnhetne, amit mesél, én érdeklődve figyelem, hiszen a hangterápiával szép eredményeket ér el. Mióta csak ilyen zenét hallgat, sokkal tudatosabbnak érzi magát. A hagyományos zenei fájlokat is rendre átkonvertálja. Kapok tőle ajándékba néhány speciális lemezt kipróbálásra.

Másnap elmegyek a Potsdamer Platzra, ahol máris a Nyugatot és Keletet elválasztó, a hidegháború alatt egész Európa megosztottságát is szimbolizáló berlini fal 1989. november 9-ei leomlására emlékeztet egy graffitikkal elborított, teleírt, rágógumikkal pontozott, s most újrahasznosított betonelemekből, valamint a történelmi eseményeket bemutató táblákból álló s e kettő ritmikus váltakozására építő installáció. Néhány méterrel arrébb a metrójáró fordulójában elhelyezett, hatalmas,

fejre állított, elnyújtott emberalakon akad meg a szemem, lesétálok hozzá. A felületi szerkezete miatt fahatást keltő stilizált bronzszobor talpazatán egy Giordano Bruno-idézetet találok angolul, németül, olaszul és magyarul: „Nevetséges azt mondani, hogy az égen kívül semmi nem létezik. Nincs egyetlen világ, nincs egyetlen föld, nincs egyetlen nap: a világok olyan sokasága létezik, mint amennyi sugárzó fényt magunk körül látunk.”

A Potsdamer Straße vonzaskörzetében lévő galériák közül elsőképp a Berlin Art Projects *Greetings From Now On: Territories of Commitments* című fotókiállítását nézem meg, ahol hat isztambuli művész, Ali Taptik, Buğra Erol, Joana Kohen, Seza Bali, Yusuf Sevinçli, Zeynep Beler a gyorsan növekvő török nagyváros ellentmondásos jelenségeit világítja meg komplex városi és társadalmi kontextusokat, globális konfliktusokat és migrációs kérdéseket is érintve. A rendhagyóan változatos, a galéria falainak töréseit, tagoltságát jól kihasználó kiállítás nagy kockázatvállalásról nem, de szakmai felkészültségről, koncepcionális átgondoltságról, következetességről annál inkább árulkodik. A Lockban a japán Noguchi Rika a nagyvárosi éjszaka fényeit idézi meg. Nem fél a ködös, homályos, helyenként egészen beazonosíthatatlan, nonfigurativitás tartományába tévedő kompozícióktól, a *To the Night Planet* cím is jelzi, hogy olykor galaxisokról készült felvételeket idéznek ezek a véletlenszerűségekre is bátran építő, vertikális kompozíciók. Oliver Krebs *Golden Record*-jának megnyitója csak három nap múlva lesz a Galerie Loriban, de már a falakon a fotók, beengednek, a dokumentarista hatást keltő, esetlegesnek látszó képkivágások, a véletlen törések, az árnyékból – fénysávok vagy ablakvágatok által – elővilágító részletek uralják a színes, ám rendkívül kontrasztos fényképeket. A fotókiállítások közt találok valami mást is végre, a Galerie Michael Jansenben Iabadiou Piko indonéz festő képei fogadnak. A *Proporsi Biru* a cím alapján a kék arányainak figyelésére ösztönöz, de nem érezzük feltűnően dominánsnak ezt a színt a leginkább az absztrakt expresszionista gesztusfestészet formanyelvét és nyugtalan káoszát idéző képeken.

A Reiter Galleries az *In The Making* című csoportos kiállítása alapján karakteresen válogat a művészek közül. A tárlat egyes installációi statikai és térrendezési kérdéseket is metareflexió tárgyává tesznek, és a saját anyagszerűségükben megtartott munkák is szép számmal vannak jelen. Andreas Grahl szokatlanul frissen használja a bronz nemes anyagát, a hiperrealisztikus *Dinosaurius* (2016), pontosabban Tyrannosaurus, amely épp saját testét igyekszik elnyelni nagy erővel, ezzel pedig az anyagságával szembemelve éppen a rugalmasság illúzióját kelti fel. Sebastian Schrader a hajléktalanokról fest precíz, a felhalmozásban, elhanyagoltságban és esendőségben megmutatkozó esztétikumot előtérbe helyező képeket. A szerkezetre, a kompozícióra különös figyelmet helyez, miközben a sötét alaptónust egy-egy ponton élénk színfoltok törik meg. A hiperrealista műveket minimalista szellemben készült munkák ellenpontosozzák, például Carsten Goering *S322* (2016) című, horizontálisan kiterjedt, vertikális színsávokra épülő, de csíkozással azokat is további elemekre tagoló, egyszerűségében is összetett hatást keltő munkája szintén a tárlat kiemelkedő darabjai közé tartozik.

Ugyanebben az épületben találok meg az Akim Monet Side by Side Galleryt, ahol egy közéleti értelemben is provokatív téma került előtérbe. A „*Der Kandidat*” –

George Grosz and the 2016 election az amerikai elnökválasztás baljós folyamatát tárja fel – a végkimenetel ismerete nélkül. Az aktuális eseményekről szóló cikkek, fotókivágások és a két világháború közötti könyvek tűnnek fel a 20. századi háborúk borzalmainak ábrázolásában korszakos jelentőségűnek mondható német-amerikai művész, George Grosz rajzainak társaságában. Közel száz évvel azután, hogy a *Der Kandidat*ot bemutatták Berlinben, George Grosz munkái aktuálisabbak, mint valaha. Az 1932-ben kifigurázott, népszerűtlen Herbert Hoover szintén polarizálta a szavazókat, és uszító retorikával szerzett szavazatokat, akárcsak Trump. Szexizmus és rasszizmus – kimondatlan jelszavak.

A 401 Contemporaryban Thomas Feuerstein kiállítása látható. Az egyébként hagyományos grafikai eljárásokkal készült műveket is bemutató *Star Jelly* legizgalmasabb munkái miatt egy őrült kísérleti laboratóriumhoz hasonlít. Az izgalmas installációk kortárs alkimista gépezeteknek tűnnek – különféle mechanikus eszközök, lombikok, bennük és rajtuk pedig szivárgó, felszínre kicsapódó folyadékok, megkeményedések, gombásodások fedezhetők fel. A folyamatszerűség, a változásban lét itt tehát a mű létmódjába van kódolva, gusztustalan és izgalmas egyszerre.

Az épülettel szemben található, hatalmas belmagasságú Blain | Southern Chiharu Shiota-kiállításának monumentális installációja a néhány hónappal korábbi szentendrei *Emlékesőt* juttatja eszembe, bár tény, hogy ott a vörös fonalas hálózatot kulcsok sokasága tagolta és a tér adottságai nem tették lehetővé, hogy egyetlen tekintettel felmérjük a művet. A hajók szerkezete is különbözik, ezúttal nem fonalakból állnak, hanem tiszta fémszerkezetük leválik a fonalhálóról, s a földre ereszkedve jelenik meg, nem a hálóba szöve lebeg. A méltán világhírű japán származású, Berlinben élő művésznő installációs technikája ebben a hatalmas csarnokban természetesen még lenyűgözőbbnek hat. Az emeleten bemutatott kisebb – fekete és vörös fonalhálózatokból álló – munkák formanyelvükben nem különböznek annyira a főműtől, mint a szentendrei tárlat kis képei, és színvonalukat tekintve is sokkal egyenletesebbek.

A szomszédban található Galerie Judinban a svájci Dieter Meier zenész és konceptuális művész önmagáról készített portréfotóit mutatja be a *Possible Beings 1973–2016* című tárlaton, néhány további autentikus tárgy és videó kíséretében. A szelfizés fénykorában a megfelelő kontextusok kijelölésével talán izgalmassá tehetnék volna az anyagot, csakhogy önmagában szokatlanul unalmas a fekete-fehér szerepjátékos önportrék néha humoros, de inkább erőltetett váltakozása, ami ebben a formában meglehetősen tétnélkülinek hat.

Aztán a nap zárásaképp egy bamakói művészeket bemutató kiállítás a Kehrer Galerie Berlinben. Malala Andrialavidrazana *Echoes* (2011–2012) című sorozata regionális térképekből, szimbólumok és emberalakok felhasználásával létrehozott kollázsokból áll, melyek a gyarmati korszakot is megidézve reflektálnak a globalizáció folyamatára. Lebohang Kganye saját családi történeteket dolgoz fel, a *Ke Lefa Laka* (2013) sorozat digitális fotomontázsain például az édesanyja által hordott viseletekben látjuk viszont, megörökölt szituációkba helyezve, Kitso L. Lelliott pedig egy használaton kívül került iroda elhagyott szobájának műltrétegeit vizsgálja a finom részleteken, tárgykompozíciókon keresztül.

És lett este és lett reggel, aztán megint este, egy német LCB-esten hallgatok értetlenül, helyenként mégis úgy tűnik, mintha tudnám követni, miről van szó, majd még egy elsötétedés. Egy újabb nap, és Jürgennek meg a kelet-európai fordító barátjának hála egy ukrán leves kerül terítékre az LCB-ben rendezett közös ebéden: a borscs, ami egészen úgy fest, mint valami vámpírfogás, de rendkívül ízletes. Némi ejtőzés után a Fasanenstraßét veszem célba, közben felfedezek egy Tesla üzletet, ahol a speciális napelem-akkumulátorok mellett elektronikus kocsik is kaphatók, persze nem éppen pénztárcabarát áron. A Tesla Model S 75D a 98.900 eurós árával a legolcsóbb, a Tesla Model P100D pedig a legdrágább, 153.100 euróért viheto haza, persze ezek csúcsragadozók, szóval talán nem is annyira elrugaszkodott, csak hát hol vagyunk mi még ettől. Odaérek a Literaturhaus Berlinhez, gyönyörű kert övezi a németesen merev, tömbszerű épületet, benne széles kínálattal bíró, leginkább az Írók Boltjára emlékeztető könyvesbolt üzemel, valamint egy hatalmas, népszerű kávézó, étterem. Irodalmi programokon túl rendszeresen rendeznek itt kiállításokat is, néhány nap múlva például egy Carola Neher nevű német színésznő életét feldolgozó tárlat nyílik itt.

Az utcában felsorakoznak a kereskedelmi galériák, elsőképp a Ketterer Kunstba térek be, ahol Herbert Zangs 1950–60-as évekbeli munkáiból mutatnak be egy nagyobb válogatást. A Düsseldorf Művészeti Akadémián együtt tanult Günter Grass-szal, aki saját bevallása szerint a német festőről mintázta *A bádogdob* Lankes nevű makacs figuráját. A háború utáni művészet megalkuvást nem tűró úttörőiehez tartozott Herbert Zangs is, aki folytonos vándorlásban volt, erőteljesebb esztétizálást nélkülöző, a durva anyagszerűséget előtérbe helyező művei neodadaista és minimalista jegyeket is hordoznak, rendre egy, maximum két színt használnak, ez utóbbi sokszor a hordozó felület alaptextúrájának részleges megtartásából ered. A képekbe applikált betűket, írásjeleket, alapformákat és egyéb tárgyakat a felülfestés, illetve csurgatásos megoldások organizálják.

A Galerie Kornfeldben rögtön feltűnik egy ismerős szobor – az alkotó, Alexander Polzin munkáját láttam néhány napja a Potsdamer Platz aluljárójában, de most a Giordano Bruno emlékére létrehozott 2008-as kis szobormásról rögtön átterelődik figyelmem a *Fünf Masken für die Nacht* (2005) című műre, amely nem véletlenül a tárlat legdrágább, 65.000 euróért megvásárolható darabja. A fatömbökből faragott, zöldes-szürkés árnyalatúra festett alumínium szoborcsoport darabjai a fal melletti tükörsávhoz közel, lazán egymás mellé függesztve lógnak alá a plafonról. Elölről fatömbökből előtűnő arcok, a tükörből viszont észrevevesszük a hátlapok – Thomas Brasch szövegeiből vett – versidézeteit. Közvetlenül e munka mellett egy vörös alapra került színes ceruzarajzon (1995) a költő alakját is vizsont-látjuk. Bertolt Brechtet leheletfinom papírképen ismerhetjük fel (1989), Heiner Müllert apró plasztikán (1998) idézi meg a *Hemingway's Collection* (1992) című foltfestmény, valamint a Paul Celan emlékének ajánlott kis bronzszobor (1999–2016) is a művész kortárs irodalom iránti érzékenységét teszi egyértelművé. Csak a tárlat bejárása után tűnik fel, hogy a kiállítás címe a Hölderlintől kölcsönzött „*Was bleibt aber, stiften die Dichter*” mondat, amely önmagában is világos utat mutat az értelmezéshez. Patetikus és szép intenció, kiállás a költészet mellett egy sokak által költőietlennek mondott korban.

A Grisebachban a *Peter Roehr (1944–1968)* című tárlat a német festő-objektművész munkái közül mutat be harminchetet, melyek alapján leginkább Tót Endre életművében találom magyar analógiát. A rendre cím nélküli képek a d, a T, az X és az I karakterek négyzetalakban felsokszorozott mintázataiból állnak, máskor a diavetítőbe illeszthető filmnélküli fehér keretek vagy épp különféle fotók vertikális és horizontális irányú felsokszorozása hozza létre a munkát magát. Ez utóbbiak közül egy 88x87 cm-es mű egy kocsis egyik sarokrészét idézi meg – kerek 220.000 euróért akár meg is vásárolhatjuk. Hiába, számomra némileg monoton, fárasztó ez az anyag, nem sikerül vele mélyebb párbeszédbe kerülnöm.

A Kunsthandel Wolfgang Wernerben Julius Shulman és Jürgen Nogai épületfotóit nézem meg, amelyek közt az inglewoodi Academy Theatre 1939-es, a Chuey House 1958-as, a Walt Disney Music Hall pedig 2004-es állapotában jelenik meg, számomra meglepő, milyen magasan kvalifikáltak ezek a többségükben az épületek egészére rálátást engedő, de különösebb perspektíva-váltást vagy rejtett részletet kiemelni aligha képes fotók. Érdekesebbnek mutatkoznak Stefan Moses német fotográfus monokróm portréi a Johanna Brede Photokunstban. Az egyik sorozaton különféle szakmák képviselői jelennek meg a cigarettaárus nőtől a pásztorlányon át a bokszolóig 1964-ből. A belső teremben művészek portréi, mások mellett Hans Richter 1969-es, valamint a szögelt műveiről elhíresült – és általam a Szépművészeti Múzeumbeli kiállítása óta nagyra tartott – Günther Uecker 1971-es arcképe. Találom egy design dolgokkal foglalkozó kiállítóteret is, amely láthatóan tucatképekre specializálódott, de inkább nem idegesítem magam vele.

Indulok tovább a nem német nyelvű, de berlini székhelyű szerzőket központba állító Stadtsprache irodalmi fesztivál nyitóeseményére, a Pfefferberg Haus 13-ba. Julia Kissina és Martin Jankowski moderátorként irányítják az estet, az etapokat tagoló lágy zene, a felolvasások soknyelvűsége és változatossága valódi show-vá alakítja az eseményt, amelyet Tóth Kinga fellépése zár. Sokat finomodtak, szelídültek az elmúlt években a performanszai, még emlékszem, amikor szabályosan elüldözte az embereket az elemi erejű hörgéseivel, a mostani produkció viszont a spontán nyelv- és ritmusváltások, elhallgatások és felhördülések ellenére is kimért, átgondolt. A háttér vetítővásznán egy forgómozgást végző gép, Kinga asztalra térdelve kiteljesedő révülete pedig izgalmas jelenségnek bizonyul a közönség számára. Jürgennel is összefutok az est után, és beszélgetünk pár szót a látottakról, hallottakról, mintha sikerülne kissé oldani benne a szkepszist, mikor elmondom, hogy a nyelvi törések, a destrukció alapvető eszközei Kinga költészetének.

Szerkesztgetés egész nap, aztán a megbeszéltek szerinti búcsúiszogatás. Jeff épp az *Amelie csodálatos életéből* ismerős dalt játssza zongorán, amikor lemegyek a földszintre, ismerkedek a luxemburgiakkal, akik Jeffhez érkeztek. Az egyikük megjegyzi, hogy a mostani rezsim előtt járt már Budapesten, ami feltűnt neki, hogy nagyon szépek a lányok, és jók a borok. Elmegyünk hát együtt egy bárba, Carlo is csatlakozik. Az egyik viking elalszik a piától, citromot nyomunk a szájához, látványosan megindul a nyálelválasztás, sírva nevetünk. Aztán kicsit meglepődök, amikor néhány sör után a srácok smárolni kezdenek, hiszen közben az egyikük mellett ott ült a barátnője is. A bárból elindulva két részre szakad a csapat, s mi Carlóval meg Jeff-fel, valamint a vikinggel taxit hívunk, Jeffet meghívta egy csaj egy há-

zibuliba, elkeveredünk valami bérházhoz, de végül nem találunk semmit, csak egy lépcsőn hagyott szőnyeget. Rótszakállú barátunk hátára csapja, s követjük a beöltözött embereket. Megérkezünk, minden fehér hálóra borítva, a mi jelmezünk az, hogy nem vagyunk beöltözve, leterítjük a szőnyeget, elfekszünk rajta. Így búcsúztatjuk egymást, aztán hajnalban Carlóval indulunk vissza a Wannsee irányába, de nem jön időben a busz, ezért a svájci pajtim borogatni kezd, az alkalmi buszmegállótáblát ledönti újra meg újra, és én próbálom mindig helyreállítani. Mire hazaérünk, már hajszál híján világosodik.

Elhagyom az LCB-t, igen, köszönés a még előző estét kiheverni próbáló srácoknak, s irány a reptér. A repülőút után vonattal tovább Debrecenbe. Hat muszlim lány társaságában utazom, két egymás melletti négyes ülésbe kerültek, és közejük szól a jegyem. Öten biztosan arabok, de az egyikük csak angolul beszél, rendre meg is sértődik, amikor a többiek belefeledkeznek az arabba. Fejkendőt viselnek mind, de egyébiránt teljesen átlagos húsz év körüli lányok benyomását keltenek, fotóztatják egymást, trécselnek, hangoskodnak, fényképeket és zenéket mutatgatnak egymásnak, minden bizonnyal egyetemisták, orvosok lehetnek. A villamos elején szállok fel, a muszlim lányok hátul, elindulunk, hallom, hogy valaki hóbörög, de percek telnek el, mire felfogom, hogy nem egy részeg motyog magának, hanem az arab lányokat piszkálja valaki. Dermesztő látni, ahogy rájuk omlik a harag, természetesen magyarul. Amint észbe kapok, odaszólok neki higgadtan – de mégiscsak a jármű egyik végéből a másikba –, hogy „ártottak neked valamit?“, mire az a válasz jön, hogy „hát akkor éljél velük!“, és én visszakérdezek, már indulatosabban, „de most komolyan,ártottak neked valamit? Álljál már le!“, s ő is megismétli magát. Közben magamban már érlelgetem a választ, igen, szívesebben élnék velük, mint valakivel, aki így tud tárgyat találni az előre megépített gyűlölethez. Fel sem merül benne, hogy ezek a fiatal nők talán nem is menekültek, és ha még tanul, akkor részben épp a hasonló külföldieknek köszönheti, hogy nem kell fizetnie a képzéséért. De amikor kimondhatnám, már leszáll a haverjaival, s előre sétál. Mielőtt becsukódna az ajtó, még egyszer elmondja, „hát akkor éljél velük!“, és akkor csukódnak az ajtók, szólni már nincs értelme, mégis elhagy az önralmam, bemutatok neki, mire válaszul ordítani kezd, hogy „akkor gyere, játsszuk le!“, aztán rácsap a villamos oldalára, és megyünk tovább. A következő megállónál kell leszállnom.